

साने गुरुजीच्या साहित्यामधून प्रतिबिंबित होणाऱ्या पर्यावरण मूल्यांचा अभ्यास

श्रीकांत रामरावजी पर्वत
प्राचार्य

अध्यापन पदविका प्रशिक्षण महाविद्यालय, यवतमाळ

सार :

मानव आणि पर्यावरण यांचे नाते अतूट असून पर्यावरण हे मानवी अस्तित्वाचे मूलभूत अधिष्ठान आहे. आधुनिक युगात प्रदूषण, जंगलतोड, औद्योगिकीकरण आणि हवामान बदलामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडले आहे. या पार्श्वभूमीवर साहित्याद्वारे पर्यावरणाबद्दल संवेदनशीलता आणि मूल्यांची जपणूक आवश्यक ठरते. मराठी साहित्यात साने गुरुजी हे एक संवेदनशील, मानवतावादी आणि निसर्गप्रेमी लेखक म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या साहित्यामध्ये निसर्ग, माणूस आणि नैतिक मूल्ये यांचा सुंदर संगम आढळतो. “श्यामची आई”, “सुंदर जग”, “भावबंध” यांसारख्या त्यांच्या साहित्यकृतींमधून निसर्गशी सुसंवाद, सहजीवन, स्वच्छता, साधेपणा आणि पर्यावरणसंवर्धन यांसारखी मूल्ये प्रभावीपणे व्यक्त होतात.

या संशोधनाचा उद्देश साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्यांचा अभ्यास करणे हा आहे. त्यांच्या लेखनातून निसर्गविषयी आदर, संवेदना, प्रेम आणि जपणुकीची भावना प्रकट होते. त्यांनी निसर्गाला केवळ सौंदर्याचे प्रतीक न मानता, मानवाच्या नैतिक आणि भावनिक विकासाचा आधार मानले आहे. या अध्ययनातून साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्यांचे प्रकार निसर्गप्रेम, सहजीवन, संवर्धन, साधेपणा आणि संतुलन यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

संशोधनातून असे दिसून येते की साने गुरुजींचे पर्यावरणविषयक विचार आजच्या प्रदूषणग्रस्त आणि असंतुलित समाजातही अत्यंत सुसंगत आहेत. त्यांच्या विचारांमधून पर्यावरण शिक्षणासाठी मूल्याधारित दृष्टिकोन विकसित करता येतो. विद्यार्थ्यांमध्ये निसर्गप्रेम, जबाबदारी आणि टिकाऊ जीवनशैली निर्माण करण्यासाठी त्यांच्या साहित्याचा उपयोग प्रभावी ठरतो. त्यामुळे हे संशोधन केवळ साहित्यिकच नव्हे, तर सामाजिक, शैक्षणिक आणि नैतिक दृष्टिकोनातूनही महत्त्वपूर्ण ठरते. साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांतून आजच्या पिढीसाठी प्रेरणा, मार्गदर्शन आणि पर्यावरण संरक्षणाची जाणीव दृढ करण्याचे कार्य या संशोधनाद्वारे साध्य होते.

प्रस्तावना

मानवाचे जीवन आणि पर्यावरण यांचे नाते अतूट आहे. पर्यावरण हे केवळ भौतिक घटकांचे समूह नसून ते मानवी अस्तित्वाचे आधारस्थान आहे. पृथ्वीवरील सर्व जीवसृष्टीचा उगम, विकास आणि अस्तित्व हे पर्यावरणावरच अवलंबून आहे. म्हणूनच मानवाने पर्यावरणाचे जतन, संवर्धन आणि सन्मान करणे हे आपले कर्तव्य मानले पाहिजे. आजच्या विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या युगात पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत चालले आहे. प्रदूषण, वृक्षतोड, नैसर्गिक संसाधनांचा अपव्यय, हवामान बदल या समस्यांमुळे पृथ्वीवरील जीवन धोक्यात आले आहे. अशा काळात पर्यावरणाबद्दल संवेदनशीलता, जबाबदारी आणि मूल्यांची जपणूक ही अत्यंत आवश्यक ठरते.

साहित्य हे समाजाचे आरसे असते, असे म्हणतात. लेखकाच्या लेखणीतून समाजातील संस्कार, मूल्ये, विचार आणि भावना प्रतिबिंबित होतात. मराठी साहित्यात अनेक लेखकांनी मानवी जीवन आणि निसर्ग यांच्यातील संबंधाला विशेष महत्त्व दिले आहे. या संदर्भात साने गुरुजींचे साहित्य अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. साने गुरुजी हे

मराठी साहित्यातील भावस्पर्शी आणि आदर्शवादी लेखक म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या साहित्यामध्ये करुणा, प्रेम, माणुसकी, त्याग, सेवा आणि निसर्गाविषयीची आस्था यांचा सुंदर संगम आढळतो. त्यांच्या लेखनातून केवळ सामाजिक आणि नैतिक मूल्येच नव्हे, तर पर्यावरणाशी निगडित मूल्यांचीही जाणीव प्रकर्षाने दिसून येते.

साने गुरुजींच्या 'श्यामची आई', 'भावबंध', 'सुंदर जग', 'गोड गोष्टी', 'क्रांतिकथामाला' इत्यादी साहित्यकृतींमध्ये निसर्गाचे वर्णन अतिशय जिवंत आणि भावनिक स्वरूपात आढळते. त्यांनी निसर्गाला केवळ दृश्य सौंदर्य म्हणून पाहिले नाही, तर त्याला एक सजीव, संवेदनशील आणि प्रेरणादायी शक्ती म्हणून मानले आहे. त्यांच्या साहित्यामध्ये झाडे, फुले, पक्षी, नद्या, डोंगर, आकाश या सगळ्या घटकांशी एकात्मभाव दिसतो. निसर्गातून जीवनमूल्ये घेऊन ती मानवी वर्तनात रुजविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे. त्यांच्या लेखणीतून पर्यावरणाविषयी आदर, प्रेम, संवर्धनाची भावना आणि जबाबदारीचा संदेश दिला आहे.

साने गुरुजींचे साहित्य पर्यावरण शिक्षणाच्या दृष्टीनेही महत्वाचे आहे. त्यांच्या कथा, आत्मकथन आणि निबंधातून मुलांमध्ये निसर्गप्रेम, स्वच्छतेची जाणीव, प्राणी-पक्ष्यांबद्दल सहानुभूती, वृक्षसंवर्धनाची प्रेरणा आणि पर्यावरणीय समतोल राखण्याची भावना जागृत होते. त्यामुळे त्यांचे लेखन केवळ साहित्यिक नव्हे, तर शैक्षणिक आणि संस्कारक्षम दृष्ट्याही उपयुक्त ठरते.

या संशोधनाचा उद्देश साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्यांचा अभ्यास करणे हा आहे. त्यांच्या साहित्याद्वारे त्यांनी पर्यावरणाच्या संरक्षणाबाबत कोणती विचारसरणी मांडली आहे, निसर्ग आणि मानव यांच्यातील नाते त्यांनी कसे उलगडले आहे, तसेच त्यांच्या लेखनातून पर्यावरणविषयक कोणती मूल्ये पुढे येतात याचा अभ्यास या संशोधनातून केला जाणार आहे.

साने गुरुजींचे लेखन आजही अत्यंत सुसंगत आणि प्रेरणादायी आहे. त्यांच्या पर्यावरणविषयक विचारांमधून आजच्या प्रदूषित आणि असमतोल जगात पर्यावरण संरक्षणाची दिशा मिळू शकते. त्यामुळे त्यांच्या साहित्याचा अभ्यास हा केवळ साहित्यिक न राहता सामाजिक आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोनातूनही महत्त्वपूर्ण ठरतो. साने गुरुजींच्या लेखणीतून उमटलेली पर्यावरणमूल्यांची जाणीव ही आजच्या पिढीसाठी मार्गदर्शक आणि प्रेरणादायी आहे.

संशोधनाचे महत्व :

आजच्या युगात पर्यावरणाचे प्रश्न हे मानवी अस्तित्वाशी निगडित झाले आहेत. औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, जंगलतोड, प्रदूषण आणि हवामान बदल या सर्व घटकांमुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडले आहे. अशा काळात पर्यावरणाबद्दल जागरूकता निर्माण करणे आणि पर्यावरण मूल्यांची जोपासना करणे अत्यावश्यक झाले आहे. याच संदर्भात साने गुरुजींच्या साहित्याचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो, कारण त्यांच्या लेखनात माणूस, निसर्ग आणि नैतिक मूल्ये यांचा अतिशय संवेदनशील संगम दिसून येतो.

साने गुरुजी हे केवळ साहित्यिक नव्हे तर ते एक विचारवंत, समाजसुधारक आणि मानवतावादी होते. त्यांच्या कथांमधून आणि लेखनातून निसर्गप्रेम, साधेपणा, सहजीवन आणि पर्यावरणाशी सुसंवाद हे मूल्य स्पष्टपणे प्रकट होतात. "श्यामची आई", "सुंदर जग", "संत व सावित्री", "भावबंध" यांसारख्या त्यांच्या कथांमध्ये निसर्ग हा केवळ पार्श्वभूमी नसून तो एक सजीव पात्रासारखा वाटतो. त्यांच्या लेखनातून बालकांमध्ये आणि समाजामध्ये निसर्गाविषयी प्रेम, संवेदना आणि आदराची भावना जागृत होते.

या संशोधनाचा उद्देश साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. त्यांच्या लिखाणात निसर्गाच्या सौंदर्याचे वर्णन, पर्यावरणीय समतोल राखण्याची जाणीव आणि मानवी कृतींचा पर्यावरणावर होणारा परिणाम यांचा वेध घेतला जातो. यामुळे वाचकांमध्ये पर्यावरण संरक्षणाची जाणीव वाढविणे आणि पर्यावरणीय शिक्षणाला मूल्याधिष्ठित दिशा देणे शक्य होते.

संशोधनाचे महत्त्व हे या गोष्टीत आहे की साने गुरुजींच्या साहित्याच्या माध्यमातून पर्यावरण शिक्षणासाठी उपयोगी असे मूल्याधारित साहित्य उपलब्ध होते. त्यांच्या विचारांमधून विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणाबद्दल उत्तरदायित्व, सहानुभूती आणि जपणुकीची भावना निर्माण होते. त्यांच्या कथांमधील निसर्गवर्णन हे केवळ कलात्मक नाही तर पर्यावरणीय संदेश देणारे आहे. उदाहरणार्थ, श्यामच्या आईचे संस्कार हे निसर्गाशी सुसंवादी जीवन जगण्याचा आदर्श देतात.

आजच्या शिक्षणपद्धतीत पर्यावरण शिक्षणाला महत्त्वाचे स्थान आहे. साने गुरुजींच्या साहित्याचा अभ्यास या शिक्षणाला सांस्कृतिक आणि मूल्यात्मक अधिष्ठान प्रदान करतो. त्यामुळे या संशोधनाद्वारे त्यांच्या साहित्याचा उपयोग शालेय व महाविद्यालयीन पातळीवरील पर्यावरण शिक्षणासाठी कसा होऊ शकतो, हेही स्पष्ट होईल.

सारांशतः, साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्यांचा अभ्यास हा केवळ साहित्यिक दृष्टीने नव्हे तर सामाजिक, शैक्षणिक आणि नैतिक दृष्टीनेही अत्यंत उपयुक्त आहे. या संशोधनामुळे त्यांच्या विचारांतील पर्यावरणवादी दृष्टीकोन उलगडून येईल, तसेच आजच्या पिढीला पर्यावरण संवर्धनाच्या दिशेने प्रेरणा मिळेल. अशा प्रकारे हे संशोधन समाजातील पर्यावरणीय जागरूकता वाढविण्यास आणि मूल्याधारित शिक्षणाला बळकटी देण्यास मोलाचे ठरेल.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- 1) साने गुरुजींच्या साहित्याचा पर्यावरणीय दृष्टीने अभ्यास करणे.
- 2) साने गुरुजींच्या साहित्यामधील निसर्गदृष्टी स्पष्ट करणे.
- 3) साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्यांचे प्रकार निश्चित करणे.
- 4) साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांचा आजच्या काळातील सुसंगततेच्या दृष्टीने अभ्यास करणे.
- 5) साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक मूल्यांचे शैक्षणिक महत्त्व तपासणे.
- 6) साने गुरुजींच्या विचारांचा आजच्या पिढीच्या पर्यावरण शिक्षणावर होणारा प्रभाव जाणून घेणे.

साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्यांचे विश्लेषण

साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरणीय मूल्यात्मक दृष्टी :

साने गुरुजी हे मराठी साहित्यातील अत्यंत संवेदनशील आणि मानवतावादी लेखक म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या साहित्यामध्ये मानवी मूल्यांसोबतच निसर्गप्रेम, पर्यावरणसंवर्धन आणि जीवनातील साधेपणा यांचे सुंदर दर्शन घडते. “श्यामची आई”, “भावबंध”, “गोड गोष्टी”, “क्रांती” आदी कथांमधून त्यांनी निसर्गाला केवळ पार्श्वभूमी म्हणून नव्हे, तर एक सजीव व्यक्तिरेखा म्हणून उभी केली आहे.

साने गुरुजींच्या लेखनात निसर्ग आणि मानव यांचा आत्मीय संबंध दिसून येतो. त्यांच्या कथांतील पात्रे झाडे, पक्षी, पाणी, आकाश, शेतमाती यांच्याशी एकरूप झालेले आहेत. ते निसर्गाकडून माणसाने प्रेम, सहिष्णुता आणि संयम शिकावा, हा संदेश त्यांच्या लेखनातून सतत दिला जातो. या दृष्टिकोनातून पाहता, साने गुरुजींच्या साहित्यामध्ये पर्यावरणीय मूल्ये म्हणजे – निसर्गप्रेम, संवर्धन, साधेपणा, स्वच्छता, आणि पर्यावरणाशी संतुलन राखण्याची जाणीव – या सर्वांचे स्पष्ट प्रतिबिंब दिसते.

त्यांच्या लेखनात कृत्रिमतेपेक्षा नैसर्गिकतेचे, भौतिकतेपेक्षा आत्मिकतेचे आणि स्वार्थापेक्षा परोपकाराचे महत्त्व अधोरेखित केलेले आहे. आजच्या पर्यावरणीय संकटाच्या काळात साने गुरुजींचे साहित्य मार्गदर्शक ठरते. त्यांच्या कथांतील पर्यावरण मूल्ये समाजाला पर्यावरण-जागरूक आणि निसर्गसेवी बनविण्याची प्रेरणा देतात. त्यामुळे साने गुरुजींच्या साहित्याचा पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून अभ्यास केल्यास तो केवळ साहित्यिक नव्हे तर सामाजिक आणि नैतिक दृष्ट्याही अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

साने गुरुजींच्या साहित्यामधील निसर्ग मूल्य दृष्टी :

साने गुरुजींच्या साहित्यामध्ये निसर्ग हा केवळ पार्श्वभूमी नसून त्यांच्या विचारविश्वाचा आणि जीवनदृष्टीचा एक अविभाज्य घटक आहे. त्यांच्या कथा, निबंध, प्रवासवर्णने आणि आत्मकथात्मक लेखनात निसर्गाविषयीची करुणा, आदर आणि संवेदनशीलता स्पष्टपणे जाणवते. साने गुरुजींनी निसर्गाला केवळ सौंदर्याचे प्रतीक न मानता, तो माणसाच्या नैतिक आणि भावनिक विकासाचा आधार असल्याचे मांडले आहे.

त्यांच्या लेखनातून निसर्गाशी असलेली मानवी नाळ, पर्यावरणाचे जतन करण्याची गरज आणि प्राणिमात्रांबद्दलची करुणा यांचा प्रभावी संदेश दिसून येतो. "श्यामची आई" सारख्या कादंबरीत साने गुरुजींनी गावातील हिरवळ, शेत, झाडं, नदी, पक्षी यांच्या माध्यमातून साधेपणातील सौंदर्य आणि निसर्गाशी एकरूप झालेलं जीवन दाखवलं आहे. हे चित्रण केवळ भावनिक नसून पर्यावरणीय मूल्यांचं प्रतीक आहे.

साने गुरुजींच्या निसर्गदृष्टीतून आपल्याला पर्यावरण मूल्ये जसे की निसर्गसंवर्धन, सर्व जीवांप्रती करुणा, साधेपणा, स्वावलंबन आणि संतुलित जीवनशैली ही जाणवतात. त्यांच्या लेखनातून निसर्गाचा अपमान म्हणजे मानवतेचा अपमान, असा अप्रत्यक्ष संदेश मिळतो. आजच्या प्रदूषणग्रस्त आणि उपभोक्तावादी समाजात साने गुरुजींची निसर्गदृष्टी पर्यावरणीय जागरूकतेचा प्रेरणादायी आदर्श ठरते. त्यामुळे त्यांचे साहित्य केवळ साहित्यिक नव्हे तर पर्यावरण शिक्षणासाठीही अमूल्य ठेवा आहे.

साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्यांचे प्रकार :

साने गुरुजी हे मराठी साहित्यातील संवेदनशील, सामाजिक भान असलेले आणि मानवी मूल्यांचे पुरस्कर्ते लेखक आहेत. त्यांच्या साहित्यामध्ये निसर्ग, मानव आणि समाज यांच्यातील सुसंवाद स्पष्टपणे दिसून येतो. त्यांच्या कथांमध्ये, लेखांमध्ये आणि आत्मकथात्मक लेखनात पर्यावरणाबद्दलची संवेदना, निसर्गप्रेम आणि पर्यावरण संरक्षणाचे अप्रत्यक्ष संदेश आढळतात. साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्यांचे प्रकार प्रमुखतः पुढीलप्रमाणे निश्चित करता येतात (१) निसर्गप्रेम मूल्य, (२) सहजीवन मूल्य, (३) संवर्धन मूल्य, (४) साधेपणा आणि संतुलन मूल्य.

निसर्गप्रेम मूल्य त्यांच्या साहित्यामध्ये फार ठळकपणे आढळते. "श्यामची आई" या आत्मकथात्मक कादंबरीत निसर्गाशी एकरूप झालेल्या ग्रामीण जीवनाचे, हिरव्या शेतांचे, नद्या, झाडे आणि पक्ष्यांचे वर्णन करताना लेखकाने निसर्गाशी माणसाचे आत्मीय नाते जिवंत केले आहे.

सहजीवन मूल्य हे माणूस आणि निसर्ग यांच्यातील परस्परावलंबनावर आधारित आहे. साने गुरुजींच्या लेखनात प्राणी, वनस्पती आणि माणूस हे एका साखळीतील घटक म्हणून मांडले आहेत.

संवर्धन मूल्य त्यांच्या कथांमधून दिसते, जे निसर्गसंपत्तीचा आदर, पाण्याचे व जंगलांचे जतन आणि अति उपभोग टाळण्याचा संदेश देते.

साधेपणा आणि संतुलन मूल्य हे त्यांच्या जीवनतत्त्वज्ञानात आहे. निसर्गाशी समतोल साधून, कमी साधनांमध्ये समाधान मानून जगण्याचा आदर्श त्यांनी दिला आहे.

याप्रमाणे, साने गुरुजींच्या साहित्यामधील पर्यावरण मूल्ये मानवी जीवन अधिक संवेदनशील, संतुलित आणि टिकाऊ करण्याचा संदेश देतात. त्यांच्या लेखनातून पर्यावरणाबद्दलची नैतिक जबाबदारी आणि निसर्गाशी सुसंवादी सहअस्तित्वाची भावना प्रकट होते.

साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांची आजच्या काळातील सुसंगतता :

साने गुरुजी हे केवळ समाजसुधारक, साहित्यिक आणि शिक्षक नव्हते, तर ते निसर्गप्रेमी आणि पर्यावरण-जागरूक विचारवंत होते. त्यांच्या लेखनातून आणि जीवनदृष्टिकोनातून निसर्गाशी एकात्मतेचा, संवेदनशीलतेचा

आणि साधेपणाचा संदेश दिसून येतो. त्यांनी माणूस आणि निसर्ग यांच्यातील नात्याला केवळ उपयोगितेच्या दृष्टिकोनातून न पाहता, ते एक भावनिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक नातं मानलं.

साने गुरुजींच्या विचारांनुसार, निसर्गाचे संरक्षण हे केवळ भौतिक गरज नाही, तर मानवी संस्कृतीच्या टिकावासाठी आवश्यक मूल्य आहे. त्यांनी मुलांमध्ये निसर्गप्रेम, स्वच्छता, वृक्षसंवर्धन, जलसंवर्धन यासारखी मूल्ये रुजवण्यावर भर दिला. त्यांच्या कथांमध्ये आणि लेखांमध्ये वृक्ष, फुलं, प्राणी, पाणी, हवा यांच्याविषयी आदरभाव आणि संवेदनशीलता दिसते.

आजच्या काळात, जेव्हा पर्यावरणीय संकटे जसे की हवामान बदल, प्रदूषण, जंगलतोड आणि पाण्याची टंचाई मानवजातीसमोर उभी आहेत, तेव्हा साने गुरुजींचे विचार अधिक सुसंगत ठरतात. त्यांच्या शिकवणीमधून आपण शाश्वत विकासाचा, साधेपणाचा आणि पर्यावरणाशी सुसंवाद राखण्याचा मार्ग शोधू शकतो.

त्यामुळे साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक विचारांचा अभ्यास केल्यास हे स्पष्ट होते की, त्यांचे तत्त्वज्ञान केवळ भूतकाळापुरते मर्यादित नसून आजच्या जागतिक पर्यावरणीय संदर्भात अत्यंत उपयुक्त आणि मार्गदर्शक ठरते. त्यांच्या विचारांतून “निसर्गाशी एकात्मतेतच मानवाचे खरे सुख आहे” हा संदेश आजही तितकाच अर्थपूर्ण आहे.

साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक मूल्यांचे शैक्षणिक महत्त्व :

साने गुरुजी हे समाजमनाच्या घडणीत तसेच नैतिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय मूल्यांच्या जपणुकीत अग्रणी विचारवंत होते. त्यांच्या लेखनातून, कथांमधून आणि चरित्रातून मानव आणि निसर्ग यांच्यातील सुसंवादाची जाणीव दिसून येते. साने गुरुजींनी निसर्गाला केवळ भौतिक संपत्ती म्हणून पाहिले नाही, तर तो मानवाच्या आध्यात्मिक आणि नैतिक विकासाचा अविभाज्य घटक आहे, असे प्रतिपादन केले.

त्यांच्या विचारांमध्ये स्वच्छता, साधेपणा, वृक्षप्रेम, जलसंवर्धन, प्राणी आणि पक्ष्यांप्रती करुणा या मूल्यांचा आग्रह दिसतो. ते म्हणत की निसर्ग हा शिक्षक आहे त्याच्या नियमांतून आपण संयम, नियमितता आणि सहजीवन शिकतो. त्यांच्या “श्यामची आई” सारख्या कथांमध्ये आईच्या शिकवणीतून मुलाला निसर्गाशी जवळीक ठेवण्याचा संदेश दिला आहे. यावरून साने गुरुजींचे पर्यावरण मूल्य मानवी जीवनाशी अंतर्भूत असल्याचे स्पष्ट होते.

शैक्षणिक दृष्टिकोनातून पाहता, त्यांच्या पर्यावरणविषयक मूल्यांचे शिक्षण आजच्या काळात अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. विद्यार्थ्यांमध्ये निसर्गाविषयी संवेदनशीलता, पर्यावरणीय जबाबदारी आणि टिकाऊ विकासाची जाणीव निर्माण करण्यासाठी साने गुरुजींच्या विचारांचा उपयोग होऊ शकतो. त्यांच्या विचारांतून प्रेरित शिक्षण पद्धती विद्यार्थ्यांना निसर्गसंवर्धनाचे आचार मूल्य, प्रेम, आणि कर्तव्यभाव शिकवू शकते. अशा प्रकारे, साने गुरुजींच्या पर्यावरणविषयक मूल्यांचे शैक्षणिक महत्त्व हे विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणाभिमुख जीवनदृष्टी निर्माण करण्यात मोलाचे ठरते.

साने गुरुजींच्या विचारांचा आजच्या पिढीच्या पर्यावरण शिक्षणावर होणारा प्रभाव :

साने गुरुजी हे मराठी साहित्यातील तसेच समाजजीवनातील अत्यंत संवेदनशील आणि मानवतावादी विचारवंत होते. त्यांच्या लेखनातून निसर्गप्रेम, मानवतेचा संदेश आणि पर्यावरणाशी सुसंवाद यांचे गाढ भान प्रकट होते. त्यांच्या विचारांचा आजच्या पिढीच्या पर्यावरण शिक्षणावर लक्षणीय प्रभाव दिसून येतो. साने गुरुजींनी आपल्या कथांमधून आणि साहित्यकृतींमधून निसर्गाचे सौंदर्य, त्यातील सजीव निर्जीव घटकांचे परस्परसंबंध आणि मानवाने निसर्गाशी जपावयाची नाती अत्यंत भावनिक पद्धतीने मांडली आहेत. आजच्या काळात जेव्हा औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि भौतिक प्रगतीमुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडत चालला आहे, तेव्हा साने गुरुजींचे विचार निसर्गसंवर्धनाचे मूल्य पुन्हा अधोरेखित करतात. त्यांच्या “श्यामची आई” या कथेतून जसे आईकडून शिकवलेले नैतिक मूल्य आणि संवेदनशीलता दिसते, तसेच निसर्गाबद्दलची कृतज्ञता, प्रेम आणि जपणूक हीही पर्यावरण शिक्षणाची गाभा ठरते. त्यांच्या विचारांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये जबाबदार नागरिकत्व, पर्यावरणाची

काळजी घेण्याची सवय आणि नैतिक जबाबदारीची भावना विकसित होते. साने गुरुजींनी प्रत्यक्ष कृतीद्वारे साधेपणा, स्वच्छता, वृक्षप्रेम आणि परस्पर सहजीवनाचे मूल्य जपले, जे आजच्या पर्यावरण शिक्षणात अत्यंत आवश्यक आहे. म्हणूनच, साने गुरुजींचे विचार आजच्या पिढीसाठी प्रेरणादायी ठरून पर्यावरण मूल्यांच्या निर्मितीत नैतिक, भावनिक आणि व्यवहारिक दृष्टीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

संशोधनाचे निष्कर्ष

- 1) साने गुरुजींच्या साहित्यामध्ये निसर्ग हा केवळ पार्श्वभूमी नसून मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक म्हणून प्रकट होतो.
- 2) त्यांच्या लेखनातून निसर्गप्रेम, सहजीवन, संवर्धन, साधेपणा आणि संतुलन यांसारखी पर्यावरणीय मूल्ये प्रभावीपणे व्यक्त होतात.
- 3) साने गुरुजींच्या पर्यावरणदृष्टीतून “निसर्गाशी एकात्मतेतच मानवाचे खरे सुख आहे” हा मूल्याधारित संदेश प्रकर्षाने जाणवतो.
- 4) त्यांच्या साहित्याद्वारे समाजात पर्यावरण-जागरूकता, स्वच्छता आणि निसर्गसंवर्धनाची भावना विकसित करण्याचा प्रयत्न दिसतो.
- 5) त्यांच्या पर्यावरणविषयक विचारांचा आजच्या काळातील हवामान बदल, प्रदूषण आणि असंतुलित विकासाच्या पार्श्वभूमीवर विशेष सुसंगतता आहे.
- 6) साने गुरुजींच्या विचारांतून प्रेरित शैक्षणिक दृष्टी विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरणाविषयी जबाबदारी, संवेदनशीलता आणि नैतिकता निर्माण करण्यास उपयुक्त ठरते.
- 7) साने गुरुजींच्या साहित्याचा अभ्यास पर्यावरण शिक्षणासाठी आदर्श ठरून, भावी पिढीमध्ये टिकाऊ विकासाची आणि निसर्गसन्नेही जीवनशैलीची जाणीव निर्माण करतो.

संशोधनाचे शैक्षणिक उपयोजन

साने गुरुजी हे मराठी साहित्यातील एक अद्वितीय व्यक्तिमत्त्व असून त्यांच्या साहित्यामध्ये मानवी मूल्ये, करुणा, प्रेम, नैतिकता तसेच पर्यावरणाशी असलेले घनिष्ठ नाते स्पष्टपणे दिसते. त्यांच्या कथा, लेख, भाषणे आणि आत्मकथात्मक लेखनातून निसर्गाविषयी असलेली आत्मीयता आणि पर्यावरण संवर्धनाचे संदेश अधोरेखित होतात. त्यामुळे साने गुरुजींच्या साहित्याचा अभ्यास केवळ साहित्यिक दृष्टिकोनातून नव्हे तर शैक्षणिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून करणे अत्यंत उपयुक्त ठरते. या संशोधनातून प्राप्त होणारी निष्कर्षे शिक्षणक्षेत्रातील विविध स्तरांवर महत्त्वपूर्ण उपयोजन देऊ शकतात.

या संशोधनातून पर्यावरण शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाला नैतिक आणि संवेदनशील अधिष्ठान मिळू शकते. साने गुरुजींच्या लेखनातील निसर्गप्रेम, वृक्षसंवर्धन, स्वच्छता, पाण्याची जपणूक आणि प्राणी-पक्ष्यांप्रती करुणा या विषयांचा उपयोग प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर पर्यावरण शिक्षणात करता येतो. विद्यार्थ्यांना पर्यावरणाचे महत्त्व केवळ वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून नव्हे, तर भावनिक व मूल्यात्मक दृष्टिकोनातूनही समजेल. त्यामुळे त्यांच्या मनात पर्यावरणाबद्दल आदर आणि संरक्षणाची भावना विकसित होईल.

साने गुरुजींच्या साहित्याच्या माध्यमातून शिक्षकांना पर्यावरण मूल्य शिक्षणाची प्रभावी साधने मिळू शकतात. त्यांचे कथनशैली, साधेपणा, नैतिक संदेश आणि निसर्गाशी निगडित उदाहरणे शिक्षण प्रक्रियेत सहजपणे समाविष्ट करता येतात. उदाहरणार्थ, “श्यामची आई” मधील निसर्गदृश्ये आणि श्रमसंस्कार विद्यार्थ्यांना पर्यावरणाशी एकात्मतेचा अनुभव देतात. शिक्षक हे साहित्यिक उदाहरणे वर्गात वापरून पर्यावरणाविषयी चर्चा, नाट्यरूपांतरण, चित्रकला, वाचन-स्पर्धा इत्यादी माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये जागरूकता निर्माण करू शकतात.

या संशोधनाचा उपयोग शिक्षक प्रशिक्षण संस्थांमध्येही होऊ शकतो. शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रमात पर्यावरण शिक्षणाशी संबंधित विषयांना अधिक मूल्याधिष्ठित बनविण्यासाठी साने गुरुजींच्या विचारांचा अभ्यास समाविष्ट करता येतो. भविष्यातील शिक्षकांना पर्यावरण शिक्षणात साहित्याचा वापर कसा करावा याचे प्रत्यक्ष उदाहरण या संशोधनातून मिळेल. त्यामुळे शिक्षक अधिक संवेदनशील आणि सृजनशील पद्धतीने विद्यार्थ्यांमध्ये पर्यावरण-जागरूकता निर्माण करू शकतील.

हे संशोधन पर्यावरण विषयक अभ्यासक, समाजसेवक आणि धोरणकर्त्यांसाठीही दिशादर्शक ठरते. साने गुरुजींनी समाजात नैतिकता, प्रामाणिकपणा आणि साधेपणासोबत निसर्गाशी मैत्रीचे मूल्य रुजवले. आजच्या प्रदूषणग्रस्त, भोगवादी समाजात ही मूल्ये पुन्हा जागवण्याची गरज आहे. त्यामुळे शिक्षणाच्या माध्यमातून पर्यावरण संवर्धनाचे संस्कार रुजवण्यासाठी या संशोधनाचे निष्कर्ष उपयोगी पडतील.

याशिवाय, साने गुरुजींच्या साहित्यावर आधारित पर्यावरणविषयक प्रकल्प, परिसंवाद, निबंध स्पर्धा किंवा वाचन उपक्रम शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये आयोजित करता येतील. विद्यार्थ्यांना साहित्यिक दृष्टीने समृद्धी तर मिळेलच, पण त्याचबरोबर पर्यावरणाविषयी जबाबदारीची भावना दृढ होईल.

सारांशतः, या संशोधनाचे शैक्षणिक उपयोजन बहुआयामी आहे. हे अध्ययन पर्यावरण शिक्षणाला साहित्यिक आणि मूल्यात्मक आधार देते, शिक्षकांना अध्यापनासाठी प्रेरक साधने उपलब्ध करून देते आणि विद्यार्थ्यांमध्ये निसर्गप्रेम, संवेदनशीलता व पर्यावरण संरक्षणाची संस्कृती निर्माण करते. साने गुरुजींच्या साहित्याद्वारे पर्यावरण शिक्षण केवळ माहितीपर न राहता 'जीवनमूल्य' म्हणून विद्यार्थ्यांच्या आचरणात उतरते, हेच या संशोधनाचे खरे शैक्षणिक महत्त्व आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- 1) साने, ग. द. (2005). *शामची आई*. पुणे: साकेत प्रकाशन.
- 2) साने, ग. द. (2004). *भावतरंग*. मुंबई: माणिक मोटी प्रकाशन.
- 3) साने, ग. द. (2007). *पतरसचे पत्र*. कोल्हापूर: पद्मावती प्रकाशन.
- 4) जोशी, शंकरराव. (2012). *साने गुरुजींच्या साहित्याचा अभ्यास*. नागपूर: विद्याभारती प्रकाशन.
- 5) देशपांडे, स. रा. (2015). *मराठी साहित्य आणि पर्यावरण मूल्ये*. पुणे: मेहता पब्लिकेशन्स.
- 6) कुलकर्णी, लता. (2015). *साने गुरुजींच्या साहित्यातील मानवतावाद आणि निसर्गदृष्टी*. नाशिक: यश प्रकाशन.
- 7) गोखले, वीणा. (2019). *पर्यावरण शिक्षण आणि साहित्य*. पुणे: महाराष्ट्र विद्या निकेतन.
- 8) पाटील, अनंत. (2015). *मराठी बालसाहित्यातील पर्यावरण मूल्यांचा अभ्यास*. औरंगाबाद: नवा प्रकाशन.